

ЗСУВ НАЙТА ^{119}Sn у $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ і SnTe

Досліджено залежність зсуву Найта ядер ^{119}Sn від концентрації дірок у порошкових зразках SnTe і $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ при $T=77\text{K}$. Характер концентраційної залежності зсуву Найта у $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ і SnTe відображає генезис зонної структури сполук A^4B^6 . Поява асиметричної форми ліній ЯМР в області концентрацій носіїв $p \leq 1,8 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ і $T \leq 77\text{K}$ обумовлена спотворенням кубічної структури у сегнетоелектричній фазі SnTe . Симетричне розширення резонансної лінії ЯМР і відхилення її форми від гаусової при $p \geq 1 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ пов'язується з псевдодипольною взаємодією ядер олова.

The carrier concentration dependence of the ^{119}Sn Knight shift has been measured in p-type powder SnTe and $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ samples. The character of indicated dependence has reflected the genesis of the band structure in A^4B^6 compounds. The appearance of asymmetric form of NMR lines in the carrier concentration range $p \leq 1,8 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ at $T \leq 77\text{K}$ is caused by cubic structure distortion in the ferroelectric phase of SnTe crystal. The symmetric broadening of resonance lines and deviation of their form from gaussian one at $p \geq 1 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ is associated with pseudo-dipole interaction of Sn nuclei.

Попередні дослідження

Детально ЯМР у SnTe у широкому діапазоні концентрацій дірок і при наявності магнітної домішки досліджувалося у недавніх роботах [1,2]. Надтонке поле на домішкових іонах, що виникає за рахунок вільних носіїв у PbTe і SnTe досліджувалося за допомогою ЕПР в роботах [3,4]. Вивчення ЯМР у SnTe становить інтерес з наступних причин. З точки зору моделі зонної структури Дімока [5] хвильові функції носіїв струму у PbTe і SnTe валентної зони повинні мати протилежну симетрію. Дірки валентної зони PbTe мають s-компоненту у вузлах Pb , тому контактна взаємодія ядер з носіями струму приводить до значних зсувів Найта (ЗН) для ^{207}Pb навіть при типових значеннях концентрації дірок ($2 \div 8 \cdot 10^{18} \text{ см}^{-3}$) [6]. Тоді відповідно до інверсійної моделі можна було б у SnTe очікувати для ^{125}Te значень зсуву Найта, що перевищують такий же для ядер ^{119}Sn . Однак, як показали наші дослідження у попередніх роботах [7,8], зсуви для ядер олова у цій сполуці в декілька разів перевищують зсуви для телуру. Більше того, зсув резонансного поля для ^{117}Sn і ^{119}Sn у SnTe виявився неочікувано великим (до 1,7%), що перевищує зсув Найта в металевому олові (0,75 %).

У даній роботі наведені результати дослідження зсуву Найта ^{119}Sn у $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ і SnTe у широкому діапазоні діркових концентрацій при $T=77\text{K}$.

Виміри проведені з метою з'ясування характеру поведінки ЗН в області інверсії зонної структури при поступовому переході від твердого розчину $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ до сполуки SnTe . Для визначення форми резонансних ліній спектри ЯМР ^{119}Sn записані при температурі рідкого гелію в зразках з мінімальним і максимальним значенням діркової концентрації.

Зразки і методика вимірів

Телурид олова своєрідний тим, що інваріантна точка плавлення зміщена від стехіометричного складу в сторону надлишку телуру. Тому кристали, які вирощуються з розплаву зазвичай мають концентрацію носіїв струму $p_{77\text{K}} = (7 \div 8) \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$. З метою зміни концентрації дірок у SnTe вводилися домішки Li , Ag , Pr , Fe , при цьому найбільш низька концентрація дірок була отримана в зразках SnTe з $N_p = 2,1 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ і становила $p_{300\text{K}} = 1,2 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$. Максимальна концентрація дірок $p = 3,5 \cdot 10^{21} \text{ м}^{-3}$ досягнута при легуванні літієм. Підвищення діркової концентрації спостерігалося також при введенні срібла, проте в таких зразках спостерігався неоднорідний розподіл концентрації носіїв струму. Вимір концентрації і контроль однорідності зразків здійснювалися за допомогою методів ефекту Холу.

Спостереження ЯМР проведено на порошках з розмірами частинок 50-150 мкм із застосуванням стаціонарної методики. Для реєстрації резо-

нансу використовувався високочутливий автодинний спіл-детектор, що працює на постійній частоті 13,495 МГц [9]. З метою підвищення ефективної чутливості спектрометра широких ліній ЯМР застосовано цифрове усереднення спектрів.

Результати експерименту. Обговорення.

Зразки для вимірів зсуву Найта вибиралися так, щоб значення концентрацій дірок у $Pb_{1-x}Sn_xTe$ і $SnTe$ перекривалися. З метою розширення діапазону концентрацій склад x у $Pb_{1-x}Sn_xTe$ змінювався в межах $x=0,2\div 0,6$.

При концентрації дірок $p \approx 2 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ на графіку спостерігається екстремум (рис.1), що є характерним також і для $PbTe$ [6]. Екстремум і зміна знаку зсуву Найта для ^{119}Sn із збільшенням діркової концентрації в $Pb_{1-x}Sn_xTe$ спостерігалися раніше авторами роботи [10].

Виявлені особливості були пояснені перетворенням s -станів носіїв валентної зони в p -стани в міру підвищення концентрації дірок. Така зміна характеру взаємодій ядер з носіями струму від контактного до орбітального викликана впливом далеких зон, коли рівень Фермі рухається у глибину валентної зони [11].

На рис.1 видно, що залежність зсуву Найта твердих розчинів плавно переходить в таку ж залежність у телуриді олова. Цей факт узгоджується з моделлю інвертування зон у $Pb_{1-x}Sn_xTe$ зі збільшенням вмісту олова. Слід зазначити, такий збіг залежностей у деякому діапазоні концентрацій не є несподіванкою. Хімічний зсув мало змінюються для олова і телуру зі зміною вмісту $SnTe$ у розчинах $Pb_{1-x}Sn_xTe$, що обумовлено близькістю електронегативностей для олова і свинцю (за шкалою Паулінга $\sim 1,8$) [10]. При цьому в твердих розчинах є можливість одержати кристали з низькою концентрацією носіїв, де зсув Найта практично відсутній і надтонке поле визначається тільки хімічним зсувом. Саме за рахунок вимірів ЯМР у зразках $Pb_{0,82}Sn_{0,18}Te$ і $Pb_{0,72}Sn_{0,28}Te$ n - і p -провідністю і концентрацією носіїв $\sim 10^{16} \text{ см}^{-3}$ були отримані значення еталонних полів, що відповідають хімічному зсуву. Для ^{119}Sn це поле відповідає значенню $B_{\text{ст}}=8532 \pm 2 \text{ Гс}$, яке на рис.1 виділено пунктирною лінією. Видно, що хімічний зсув в $SnTe$ не збігається з таким зсувом у сполуці $SnCl_2$, який є діелектриком. Останнє пояснюється наявністю більшої ковалентної складової на атомах олова в $SnCl_2$ у порівнянні з $SnTe$. З іншого боку, зсув Найта в останньому у два рази перевищує подібний у металевому олові (рис.1).

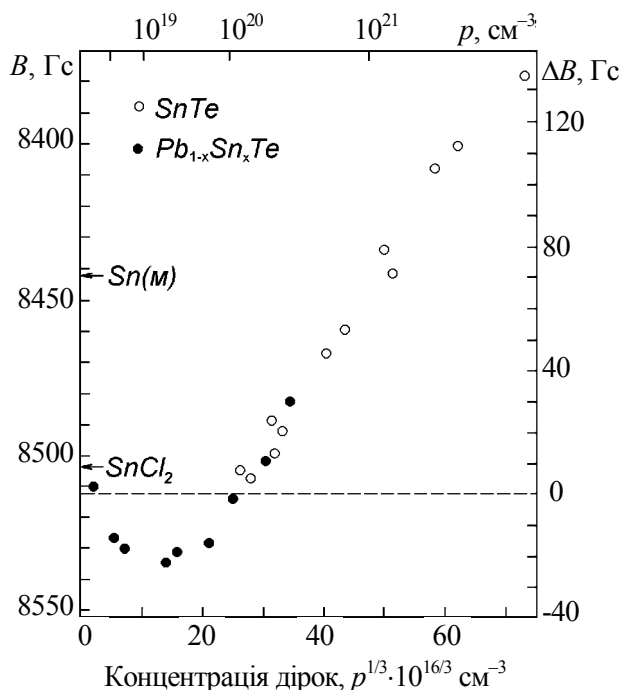

Рис.1. Залежність зсуву Найта ΔB від концентрації дірок у $Pb_{1-x}Sn_xTe$ ($x=0,2-0,6$) і $SnTe$ при $T=77 \text{ К}$. Стрілками відмічені положення резонансів ^{119}Sn у діхлориді олова $SnCl_2$ і металевому олові $Sn(m)$.

На наш погляд, такий феномен обумовлений не тільки великою константою надтонкої взаємодії ядер олова з дірками валентної зони, але й великими значеннями компонент ефективного g -фактора.

Приблизно лінійний характер залежності зсуву Найта від $p^{1/3}$, принаймні до $\sim 1,6 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$, підтверджує сильне виродження дірок у даних об'єктах. Незважаючи на те, що залежність зсуву Найта виміряна в широкому діапазоні концентрації дірок, більше не було знайдено яких-небудь особливостей, пов'язаних із зміною щільності станів при зміщенні рівня Фермі. Критичні точки, що обумовлені топологією поверхні Фермі [12], на графіку (рис.1) не проглядаються. Останнє мабуть обумовлено сильним розкидом експериментальних точок при вимірюванні залежності ЗН від концентрації носіїв струму при $T=77 \text{ К}$. В той же час встановлено, що із збільшенням концентрації дірок спостерігається розширення лінії і зміна її форми. Причини залежності ширини лінії від концентрації носіїв струму і зсуву Найта в $SnTe$ обговорюються у роботах [6,13].

Розглянемо зміну форми резонансних ліній в даному випадку. У зразках $SnTe$ з $p \approx (1,2\div 1,8) 10^{20} \text{ см}^{-3}$ вже при температурах рідкого азоту форма лінії стає асиметричною і нестійкою. З підвищенням температури вище від критичної (T_c) асимет-

рія зникає. Поява асиметрії резонансних ліній обумовлена анізотропним зсувом Найта внаслідок перебудови кубічної структури кристала в ромбоєдричну при $T < T_c$. В області існування сегнетоелектричної фази коефіцієнт асиметрії форми сильно залежить від зміни температури на зразку. Форма лінії резонансного поглинання ЯМР ^{119}Sn для зразка SnTe з $p_{77\text{K}} = 1,42 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ при низькій температурі наведена на рис.2а. Для порівняння зображена лінія резонансного поглинання, зареєстрована при кімнатній температурі (пунктирна крива).

В області концентрацій вільних носіїв $p \geq 1 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ спостерігається симетричне розширення ліній резонансного поглинання ядер ^{119}Sn . Напівширина лінії ЯМР при максимально досягнутій концентрації дірок у SnTe ($p = 3,5 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$) складає ~ 34 Гс. Характер форми лінії вказує на те, що це розширення не є наслідком неоднорідності зразків. Аналіз форми ліній поглинання ЯМР ^{119}Sn за допомогою комп'ютерного синтезу кривих показує, що при концентрації дірок $p \geq 1 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ вони можуть бути представлені сумою двох ліній гаусової форми приблизно рівної амплітуди і ширини (рис.2б – пунктирні криві). Відстань між складовими компонентами збільшується з ростом діркової концентрації, що обумовлено розширенням ліній ЯМР.

Розширення ліній і наближення її форми до "прямокутного" розподілу інтенсивності, на нашу думку, викликане непрямою взаємодією ядер олова через носії струму, які знаходяться не в s -, а p -стані. В цьому випадку псевдодипольна взаємодія між ідентичними і неідентичними ядрами приводить до анізотропного зсуву Найта, яка викликає в полікристалічних зразках неоднорідне розширення резонансних ліній. У напівпровідниках, де форма поверхні Фермі складається з багатьох еліпсоїдів, така взаємодія приводить до орієнтаційної залежності ЗН навіть в кристалах з кубічною симетрією [14]. Для "легких" атомів такий внесок порівнюється з чисто дипольним, але для важких елементів ($Z > 100$) він виявляється істотним, якщо перевага p -станів у хвильовій функції буде досить велика. В цьому випадку у надтонкій взаємодії домінують орбітальна і дипольна складові, які викликають не тільки великі значення ЗН, але й приводять до неоднорідного розширення ліній [10]. Очевидно, саме такий випадок ми спостерігаємо в SnTe , де форма поверхні Фермі – складна, а при високих концентраціях дірок стає навіть відкритою [12].

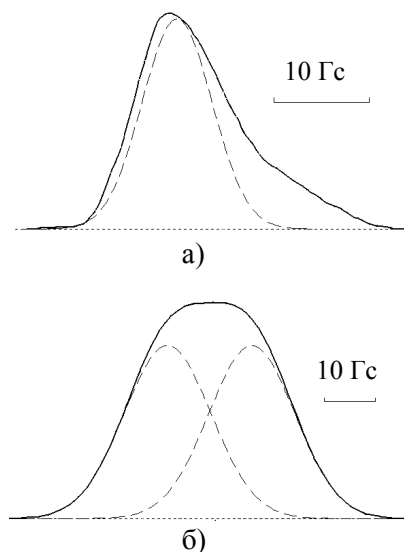

Рис.2. Форма ліній ЯМР ^{119}Sn у SnTe при різних значеннях концентрації: $p_{77\text{K}} = 1,42 \cdot 10^{20} \text{ см}^{-3}$ (а), $p_{77\text{K}} = 3,5 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ (б). Лінії записані при $T = 4,2 \text{ К}$.

Неконтактний характер взаємодії ядер ^{119}Sn з носіями валентної зони підтверджується відсутністю відчутного зсуву Найта на домішковому атомі Li при максимальних значеннях концентрації дірок. Відмітимо, що у металевому літії ЗН для ^7Li складає $0,026\%$, що на частоті резонансу $13,5 \text{ МГц}$ відповідає $\Delta B \approx 2 \text{ Гс}$. В SnTe з $p = 3,5 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$ зсув резонансного поля для ядер ^7Li щодо водного 5% розчину Li_2SO_4 становило не більше $0,1 \text{ Гс}$, що знаходиться на рівні апаратурної похибки. Проте, зсув Найта для ядер ^{119}Sn у цьому ж зразку досягає майже $1,7\%$ ($\approx 140 \text{ Гс}$). Відсутність помітного зсуву резонансного поля для ядер домішкових атомів у SnTe пов'язано, насамперед, із малою релятивістською областю біля "легких" ядер Li , чим і пояснюється незначний внесок у надтонке поле за рахунок дірок не s -типу.

Висновки

Встановлено, що в $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ p -типу в області концентрації $p \leq 2 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ЗН – від'ємний і носить діамагнітний характер. При дірковій концентрації $p \geq 2 \cdot 10^{19} \text{ см}^{-3}$ ЗН стає додатним і парамагнітним. Зміна знаку ЗН із ростом концентрації дірок і збільшення вмісту олова пояснюється поступовим заміщенням контактного внеску в надтонку взаємодію спин-орбітальним.

Зсув Найта ^{119}Sn у SnTe у всій області дослідження концентрацій дірок ($6 \cdot 10^{19} \div 3,5 \cdot 10^{21} \text{ см}^{-3}$) парамагнітний, що обумовлено генезисом енергетичного спектра носіїв струму даної сполуки. Відповідно до інверсної моделі зонного спектра

для сполук PbTe–SnTe дірки валентної зони телуриду олова знаходяться у p -станах, що узгоджується з експериментально отриманою залежністю ЗН від діркової концентрації.

Поява асиметрії резонансних ліній ЯМР ^{119}Sn у SnTe при зниженні температури нижче критичної (T_c) обумовлено наявністю структурного фазового перетворення. Розширення ліній ЯМР ^{119}Sn у SnTe і відхилення їх форми від при великих значеннях концентрації дірок викликано анізотропним зсувом Найта, який пов'язаний з псевдодипольною взаємодією ядер олова при наявності складної поверхні Фермі.

Автор дякує доктору фіз.-мат. наук Слиньку Є.І. за підтримку при підготовці даної роботи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Слинько В.В., Слинько Є.І., Хандошко О.Г. Ядерний магнітний резонанс і магнітна анізотропія в кристалах SnTe:Fe // Науковий вісник ЧДУ. Вип. 50: Фізика. - Чернівці: ЧДУ, 1999. - С.68-70.
2. Слинько В.В., Слинько Є.І., Хандошко А.Г., Выграченко Ю.К. Особенности спектров ядерного магнитного резонанса ^{119}Sn и ^{125}Te в SnTe и SnTe:Mn // ФТП. - 1997. - **31**, №10. - С.1187-1191.
3. Pifer J.H. Magnetic Resonance of Mn^{++} in PbS, PbSe, and PbTe // Phys. Rev. - 1967. - **201**, No.2. - P.272-276.
4. Story T. et. al. Electron Paramagnetic Resonance Knight Shift in Semimagnetic (Diluted Magnetic) Semiconductors // Phys. Rev. Lett. - 1996. - **77**, No.13. - P.2802-2805.
5. Dimmock J.O., Melngailis J., Strauss A.J. Band structure and laser action in $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$ // Phys. Rev. Lett. - 1966. - **16**, No.26. - P.1193-1196.
6. Хандошко О.Г., Слинько В.В., Слинько Є.І. Зсув Найта та зонна структура PbTe і SnTe // Фізика і хімія твердого тіла. - 2002. - **3**, №2. - P.240-245.
7. Хандошко А.Г., Слинько Є.І., Летюченко С.Д. Сдвиг Найта в SnTe // Физическая электроника. Республ. межведомст. научно-техн. сборник. Вып. 18. - Львов: Вища школа, 1979. - P.32-37.
8. Хандошко А.Г. Ядерный магнитный резонанс в узкощелевых полупроводниках типа A^4B^6 : Дис. канд. физ.-мат. наук - Черновцы, 1978.
9. Хандошко А.Г., Слинько Є.І., Черныш И.П. Автодинный детектор для исследования ядерного магнитного резонанса и размерных эффектов в полупроводниках // ПТЭ. - 1988. - №5. - С.110-112.
10. Hewes C.R., Adler M.S., Senturia S.D. NMR studies in PbTe and $\text{Pb}_{1-x}\text{Sn}_x\text{Te}$: an experimental determination of k-p band parameters and magnetic hyperfine constants // Phys. Rev. B. - 1973. - **7**, No.12 - P.5195-5212.
11. Leloup J.Y., Sapoval B., Martinez G. Knight shift in multivalley semiconductors. II. Determination of the hyperfine coupling constants in n - & p -type PbSe and PbTe // Phys. Rev. - 1973. - **7**, No.12. - P.5276 -5284.
12. Квятковский О.Е. Определение критических точек зонного спектра по концентрационным и температурным зависимостям магнитной восприимчивости в слабом магнитном поле // ФТТ. - 1990. - **32**, № 9. - С.2533-2542.
13. Хандошко А.Г. Форма линий ЯМР в теллуриде олова при низких температурах / Физические основы полупроводникового материаловедения. - Киев: Наукова думка. - 1986. - С.50-53.
14. Роуланд Т.Ж. Ядерный магнитный резонанс в металлах. - М.: Металлургия, 1964.